

Sarusi Kiss Béla

Zsidó fogvatartottak az Országos Gyűjtőfogházban 1944-ben

A magyar történeti szakirodalom a zsidók elleni intézkedéseket széles spektrumban vizsgálta, de mindezülig alig vetült fény azokra, akiket az egyre élesebb faji alapú üldözés a II. világháború ideje alatt a büntetés-végrehajtási intézményekben ért. Ennek talán az lehet az oka, hogy ez az élet más területeihez képest kevesebb embert érintett. Bizonyosan hozzájárult a kérdés homályban maradásához az is, hogy a vonatkozó igazgatási iratanyag nem „népszerű” a korszak kutatói között, pedig az 1944-ig terjedően már régen levéltárakba került.¹ Az alábbiakban az immár 65 éves Csikány Tamás előtt való tisztelgés okán a magyarországi holokauszt ezen részletére igyekszem rávilágítani, az Országos Gyűjtőfogház igazgatási iratai között fellelt 1944-ben keletkezett ügyiratot alapul véve, egyúttal az iratanyag értékeire való figyelemfelhívás céljából.

A büntetés-végrehajtás történeti előzményeit tekintve előre kell bocsátani, hogy az a kiegyezést követően egészen 1950-ig országos letartóztatási intézetekben, törvényszéki és járásbírósi fogházakban történt.² Előbbiek vagy kizárólagosan a legszigorúbb fegyházi büntetéseket hajtották végre, vagy – ahogy az 1896-ban felépült Budapesti Országos Gyűjtőfogház – a különböző nemű szabadságvesztésre ítélt büntetését egy épületszerte, de egymástól elkülönített épületekben hajtották végre. A főépület mellett a 9052/1906. I. M. rendelet a kétes elmeállapotú előzetesen letartóztatottak, a vizsgálati foglyok, a szabadságvesztés-büntetésre ítélt és az esetleg szabadlábon levő terheltek elhelyezésére igazságügyi országos

¹ Ugyanakkor a Budapest Főváros Levéltárában adatbázisba szervezett és jelen közlemény elkészítése során is alapul szolgáló fogvatartottakról készült adatbázis a leggyakrabban használtak közé tartozik, annak ellenére, hogy a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság (!) Hatóságának állásfoglalásaiból következően az utóbbi időkben annak nyilvánosságát jelentősen korlátozni kényszerült a levéltár, mindezzel a holokauszt áldozatainak emlékét is sérteve.

² BÓNIS 1966: 135–137.

megfigyelő és elmeorvosintézetet állított fel. A törvényszékek vagy a járásbírók által felügyelt fogházakba az *ügyészség* vagy a *járásbíró* rendelkezésére, az országos büntetőintézetekbe pedig csak az igazságügy-miniszter előzetes írásbeli engedélye alapján lehetett a „rabokat és a fegyenceket” befogadni.³ A hatályos jogszabályok szerint a törvényszék hatáskörébe tartozó bűnvádi ügyben a királyi ügyészséget illette az előzetes letartóztatás és a vizsgálati fogság, valamint a jogerős ítélet végrehajtásának foganatosítása. A járásbírói ügyben a büntetés végrehajtását a királyi ügyészség ellenőrzése mellett foganatosította a járásbíró. A két világháború közötti Magyarországon a fegyház, az államfogház, a fogház, a dologház, a szigorított dologház végrehajtása 6 országos intézetben (Budapesti Országos Gyűjtőfogház, Váci Országos Fegyintézet és Közvetítő Intézet, Soproni Országos Fegyintézet és Szigorított Férfi Dologház, Hartai Országos Büntetőintézet, Márianosztrai Országos Büntetőintézet és Szigorított Női Dologház, Szegedi Kerületi Börtön és Államfogház), 23 törvényszéki és 90 járásbírói fogházban történt. Az 1928. évi X. törvénnyel a szigorított dologház intézményét a megrogzott bűnözőkkel szemben rendelték alkalmazni, akiknél a hagyományos büntetések hatástalannak bizonyultak. Végrehajtására a fegyházra vonatkozó szabályok voltak az irányadók, a szigorított dologházi őrizetből az elítéltek csak feltételesen szabadulhattak. A férfiakat a soproni fegyházban, a nőket a márianosztrai fegyintézetben helyezték el. Hozzá kell tenni azt, hogy az ország területi visszacsatolásaival több korábbi büntetés-végrehajtási intézet is visszatért, köztük jelentős törvényszéki fogházak, amelyek közül az ungvári fogházból 1939-ben, a szamosújvári országos javítóintézetből pedig valamikor 1940–1941 folyamán országos hatáskörű büntetőintézetet alakított ki az igazságügyi kormányzat.

A holokauszt idejében tehát ebben az intézményrendszerben történt Magyarországon a büntetés-végrehajtás, ezekben az intézményekben őrizték a faji törvények hatálya alá eső fogvatartottakat is, akiket azonban az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás előtt származásuk alapján elrendelt rendszerszerű hátrányos megkülönböztetés nem sújtott. A megszállás a börtönök falain kívül tömeges üldöztetéshez vezetett, amely hamarosan a büntetés-végrehajtási intézményrendszer is elérte. Vladár Gábor visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az Igazságügyi Minisztérium tisztviselőire a német megszállást követően egyre fokozódó nyomást helyeztek, a zsidók elleni jogszabályok megalkotása érdekében.⁴ Vladár, aki ekkor

³ VÓKÓ 2014: passim.

⁴ VLADÁR 1997: 226–230. Bár már a német megszállást követően le akart mondani, Antal István igazságügy-miniszter maradásra bírta. Itt szeretném megköszönni Nagy Sándornak, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

a minisztérium törvény-előkészítő osztályának a vezetője volt, a hivatali „ellenállás” azon módját választotta, hogy a társmisztériumokkal való egyeztetések alkalmával jogi aggályainak hangoztatásával az adott jogszabályok megalkotását gátolta. Mindezt addig folytatta, ameddig végül egy belügy- és egy pénzügyminiszteri közös javaslatot – a „gettókba hurcolt zsidók otthonaiban maradt ingóságaiknak a lefoglalásáról és értékesítéséről” – terjesztett elé. Ennek hatására már másodszor próbálta beadni lemondását Antal István miniszternek, aki ekkor azt közölte, hogy „a belügyminisztérium urai a letartóztató intézetekben őrzött zsidó foglyoknak a csendőrség kezébe adását követelik”. Vladár erre kijelentette, hogy ezt a miniszter nem teheti meg, amire azt a választ kapta, hogy

„neveltséges volnék, ha védelmére kelnék nem is egészen egyezer zsidónak, akik sikkasztás, meg más közönséges bűncselekmény miatt ülnek hűvösön amikor tízezrével hurcolják el azokat a zsidókat, akiknek nincsen más bűnük, mint az, hogy zsidók, vagy a törvény szerint zsidónak tekintendők”.⁵

Vladár álláspontja azonban továbbra is az volt, hogy ezzel hivatalos hatalommal való visszaélést követnének el, és ő nem kíván bűnrészes lenni „sem ebben, sem azokban az atrocitásokban, amiket a csendőrségnek kiszolgáltató zsidó foglyokkal el fognak követni”. Bár ezt követően Vladár megírta felmondását, másnap már azzal nyitott irodájába a miniszter, hogy sikerült a minisztertanácsot a zsidó foglyok kiadásának megakadályozásáról meggyőzni, és egyeztetve Tury György büntetőügyi osztályvezetővel arra jutottak, hogy az lenne a legjobb, ha a vidéki intézetekből a Gyűjtőfogházba szállítanák a zsidó foglyokat, „mert félő, hogy a csendőrség megkísérli a foglyok erőszakkal kézre kerítését”.⁶

Ez tehát a közvetlen politikai előzménye az Igazságügyminiszter 41700/1944. I. M. VI. számú, június 14-én kelt rendeletének a „sárga csillag megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett letartóztatottak” átszállításáról.⁷ A rendelet több példányban

⁵ VLADÁR 1997: 228.

⁶ Vladár visszaemlékezésének pontosságát jórészt igazolják a következő hetek eseményei és az, hogy a Gyűjtőben őrzött zsidókat a későbbiekben nem egy tömegben deportálták. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy a rendelet mögött éppen az a belügyminisztériumi szándék állt, hogy a koncentrált zsidóságot könnyebb legyen deportálni. A minisztertanácsi jegyzőkönyvekben ennek a vitának nincs nyoma. Sipos Andrásnak köszönöm, hogy erre a szempontra felhívta figyelmemet.

⁷ A rendelkezés utóéletéhez tartozik, hogy július 1-jén 45373/1944. I. M. VI. szám alatt kiegészítették azzal, hogy azt az időközben befogadott zsidókra is kiterjesztették, aminek értelmében ettől fogva minden vidéki zsidó fogvatartottnak a Gyűjtőbe (illetve az érintett fiatalokúakat őrző rákospalotai és aszódi intézménybe) kellett kerülnie.

maradt fenn az Országos Gyűjtőfogház anyagában.⁸ Attól függően küldték meg a királyi kerületi börtönigazgatóknak, a királyi ügyészségek elnökeinek, illetve a királyi járásbírói elnököknek, hogy a területükön milyen típusú fogvatartói intézmény működött. A rendelet logikája szerint az ügyészségi elnököknek a hatóságuk területén lévő járásbírói fogházakból a törvényszéki fogházba, onnan pedig a Gyűjtőbe kellett szállíttatniuk az összes polgári és honvédbírói (katonai bírósági) férfi és női fogvatartottat, legyenek előzetes letartóztatott, vizsgálati fogoly, dologházi őrizetes, illetve jogerős szabadságvesztés büntetést töltők. A fiatalok esetében annyi eltérés volt, hogy a fiúkat az aszódi királyi fiú-, a lányokat pedig a rákospalotai királyi leánynevelő intézetekbe kellett szállítani. A rendelet kitért az őrszemélyzeti kíséret szigorúságára, és külön kiemelte ez értesítőjegyzék két rovatának legnagyobb gondossággal való kitöltését, nevezetesen a 10. rovatét, amely eredetileg a hitvallás megnevezésére szolgált, és a szabadulás időpontját rögzítő rovat(ok) kitöltését. A rendeletben előírták, hogy az embereket értesítőjegyzékkel, letétjeikkel, munkakeresményükkel és polgári ruháikkal együtt azonnal szállítsák át a Gyűjtőfogházba.⁹

Lényegileg azonos a július 19-én a Szamosújvári Országos Büntetőintézet részére kiadott rendelet¹⁰ és az augusztus 2-án az Ungvári Országos Büntetőintézetnek, valamint a beregszászi, a máramaroszigeti, a huszti, a kassai, a sátoraljaújhelyi, a szatmárnémeti és a nyíregyházi ügyészség elnökének kiadott rendelet is.¹¹

⁸ VII.101. a. Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház (1947-től Budapesti Országos Büntetőintézet, 1951-től Budapesti Országos Börtön) iratai. Ügyviteli iratok. A közleményben, amikor azt külön nem jelzem, mindvégig a 4601/1944. számú ügyiratban található iratokra hivatkozom. Ezt és a további vonatkozó utasításokat az igazságügy-minisztérium osztályfőnöke, Tury György írta alá. VLADÁR 1997: 109. Tury 1938. július 1-jétől 1944 végéig volt az I. M. VI. osztályának vezetője. Az osztály elnevezése: VI. Börtönügyeket és fiatalok ügyeit intéző Ügyosztály. XXV.1.a Budapest Főváros Levéltára. Budapesti Népbírói iratai. Büntetőperes iratok (a továbbiakban: XXV.1.a) 3181/1945. Tury György büntetőpere. 70. Turyt életfogytiglani büntetésre ítélte a NOT. Az ítélet több, jelen rendeletnél kisebb jelentőségű, általa kiadmányozott, a politikai és a zsidó fogvatartottak tárgyában kiadott rendeletet sorol fel bűnlajstromában, de a 41700/1944. számú rendeletet nem.

⁹ Az értesítő jegyzékek a korszakban végig az átszállított egyének ugyanazon adatait tartalmazták, mint a fogvatartott törzskönyvi adatai, annak lapra írt másolata.

¹⁰ 49806/1944. I. M. száma alatt.

¹¹ Az ungvári intézetnek kiadott rendelet szerint a saját őrizetében lévő, illetve a nagybereznai, a nagykaposi és a szobránci járásbírói fogházból, valamint az összes kezelése alatti törvényszéki fogházból minden polgári és honvédbírói férfi és női letartóztatottat a Gyűjtőbe kellett szállítania. Az ügyészségek elnökének az az utasítás ment, hogy a járásbírói fogházakból a fogvatartottakat szállítsa a felügyelete alatt álló törvényszéki fogházba. Mindkét rendelet az 53081/1944. szám alatt kelt.

Zsidó fogvatartottak az Országos Gyűjtőfogházban 1944-ben

1. táblázat. Az Országos Gyűjtőfogházba szállított zsidó fogvatartottak 1944. június 18. – 1944. augusztus 19.¹²

<i>A küldő intézet megnevezése</i>	<i>A beszállítás ideje</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Összesen</i>
Bajai Kir. Törvényszéki Fogház	június 18.	2	0	2
Egri Kir. Törvényszéki Fogház	június 18.	3	6	9
Miskolci Kir. Törvényszéki Fogház	június 18., 24., 28., július 11.	9	2	11
Kalocsai Kir. Törvényszéki Fogház	június 18.	4	2	6
Kecskeméti Kir. Törvényszéki Fogház	június 18.	7	2	11
Újvidéki Kir. Törvényszéki Fogház	június 19.	2	0	2
Szegedi Kir. Kerületi Börtön	június 19., július 18.	58	1	59
Balassagyarmati Kir. Törvényszéki Fogház	június 19.	38	7	45
Pécsi Kir. Törvényszéki Fogház	június 19.	7	0	7
Érsekújvári Kir. Törvényszéki Fogház	június 19.	3	1	4
Szolnoki Kir. Törvényszéki Fogház	június 19.	11	1	12
Hartai Kir. Országos Büntetőintézet	június 19.	9	0	9
Váci Kir. Járásbírósági Fogház ¹³	június 19.	0	3	3
Zalaegerszegi Kir. Törvényszéki Fogház	június 20.	1	0	0

¹² A táblázat a Gyűjtőben 1944. június 18. – 1944. augusztus 19. között készült eredeti összesítés kivonata.

¹³ A váci volt az egyetlen járásbírósági fogház, amely közvetlenül küldött fogvatartottat.

<i>A küldő intézet megnevezése</i>	<i>A beszállítás ideje</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Összesen</i>
Szabadkai Kir. Törvényszéki Fogház	június 20.	2	0	0
Ipolysági Kir. Törvényszéki Fogház	június 20.	1	0	1
Rimaszombati Kir. Törvény- széki Fogház	június 20.	1	0	1
Komáromi Kir. Törvény- széki Fogház	június 20., 24.	21	2	23
Váci Kir. Ország- os Fegyintézet	június 20., 29.	63	0	63
Soproni Kir. Tör- vényszéki Fogház	június 20.	84	0	84
Gyulai Kir. Tör- vényszéki Fogház	június 21.	5	3	0
Győri Kir. Tör- vényszéki Fogház	június 21.	2	2	4
Veszprémi Kir. Törvényszéki Fogház	június 21.	5	2	7
Márianosztrai Kir. Országos Büntetőintézet	június 21.	0	49	49
Székesfehérvári Kir. Törvény- széki Fogház	június 21.	20	11	31
Soproni Kir. Tör- vényszéki Fogház	június 22.	2	1	3
Nagykanizsai Kir. Törvény- széki Fogház	június 20.	1	0	0
Zombori Kir. Törvényszéki Fogház	június 22.	3	1	4
Debreceni Kir. Törvényszéki Fogház	június 24.	2	1	3
Szombathelyi Kir. Törvény- széki Fogház	június 26.	3	0	3

Zsidó fogvatartottak az Országos Gyűjtőfogházban 1944-ben

<i>A küldő intézet megnevezése</i>	<i>A beszállítás ideje</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Összesen</i>
Kaposvári Kir. Törvényszéki Fogház	június 26., augusztus 5.	2	2	4
Nyíregyházi Kir. Törvényszéki Fogház	június 28.	5	6	11
Győri Kir. Törvényszéki Fogház	június 29.	2	2	4
Szekszárdi Kir. Törvényszéki Fogház	június 29.	1	0	1
Budapesti Kir. Törvényszéki Fogház	július 12.	1	0	1
Szamosújvári Kir. Országos Büntetőintézet	július 24.	32	0	32
Kassai Kir. Törvényszéki Fogház	augusztus 8.	27	3	30
Kolozsvári Kir. Törvényszéki Fogház	augusztus 9.	39	9	48
Szatmárnémeti Kir. Törvényszéki Fogház	augusztus 10.	9	1	10
Beregszászi Kir. Törvényszéki Fogház	augusztus 19.	1	1	2
<i>Összesen</i>		<i>488</i>	<i>121</i>	<i>599</i>

Az intézmények a fogvatartottakat egy, általában táblázatba foglalt jegyzék és kísérlát birtokában adták át a Gyűjtőnek. A táblázatok különféle részletességgel készültek, de a rendeleti minimum előírása (a származás és a szabadulás időpontja, illetve előzetes letartóztatott esetében ennek feltüntetése) minden esetben megtörtént. Az egyes intézetek napokon belül elkezdtek szállítani a foglyokat, június végéig 477 férfit és nőt, augusztus 19-ig pedig összesen 488 férfit és 121 nőt szállítottak a Kozma utcai intézetbe. A zsidó fogvatartottak élelmiszer-ellátmánya ügyében az Élelmiszerjegy-Központnak tett átirat szerint 1944. július 1-jén 536 fő sárga csillag viselésére kötelezett nem önkosztoz személy tartózkodott a Gyűjtőben. A kettő közötti 59 fő különbség az önkosztozok, illetve a korábban már a területi illetékességből vagy eljárási okból közvetlenül az intézménybe utalt zsidók számát

mutatja. Feltűnő, hogy a Budapesti Büntetőtörvényszéki Fogházból csak egyetlen, a Pestvidéki Fogházból pedig egy fogvatartott sem került át a Gyűjtőbe. Az Országos Gyűjtőfogházban vezetett fogolytörzskönyvek közül jelenleg a fegyenc- és a rab-törzskönyvi sorozat feldolgozása fejeződött be 1950-ig. Az adatbázisba szervezett anyag tartalmazza a gyűjtőben törzskönyvezett fogvatartottakat. A kétféle törzskönyv 1943-ban 190, 1944-ben 558 izraelita és zsidó „minősítésű” személyt tartalmaz.¹⁴ A háromszoros növekedés egyértelműen mutatja, hogy Budapesten az intézkedés hatására kiugróan megnőtt a zsidó fogvatartottak száma. Érdekes azonban azt is figyelembe venni, hogy a büntetés-végrehajtás során (ez napjainkban is így van) a különféle intézetek között gyakran mozgatják a fogvatartottakat, a büntető eljárás(ok), a büntetés-végrehajtás logikája (a fogvatartott ne töltsön sok időt azonos helyen),¹⁵ a férőhelyek kihasználása, egészségügyi ellátási¹⁶ és sok más egyéb okból is. A nyilvántartási rendszer logikája az volt, hogy ha valakit befogadtak, akkor adatait felvették az évente egyes számmal kezdődő törzskönyvbe, ha pedig távozott (elbocsátották, átszállították, szabadult stb.), akkor annak tényét és okát az adott rovatokban rögzítették. Ha azonban akár ugyanabban az évben ismét beszállították az adott intézménybe, akkor nem a korábbi törzskönyvi lapján rögzítették ezt, hanem új törzskönyvi szám alatt. Mivel a Gyűjtőfogház a többi országos intézethez képest is központi szerepet játszott a jogszolgáltatás budapesti koncentrációjának, illetve Budapest minden szempontból fajsúlyosabb volta szempontjából, előfordulhatott, hogy ugyanazon személy egy évben többször is a nyilvántartásba került. A fentebb említett rendelet következtében is előfordult, hogy eredetileg a Gyűjtőben tartózkodó fogvatartottakat szállítottak el vidéki intézetbe, majd onnan vissza.¹⁷

¹⁴ A számokat a Közgyűjteményi portálon található, de csak teljeskörűen lekérdezhető, belső adatbázisból nyertem ki. A törzskönyvek – bár sokszor vegyesen, például ref. „zsidó”, „lengyel zsidó”, „izraelita” –, úgy tűnik, mindig feltüntették a faji törvények miatti érintettségét. A Gyűjtőfogház fogolynyilvántartásának feldolgozottsága 1919-ig terjed, így a valószínűleg legtöbb zsidó származású fogvatartottat tartalmazó nyilvántartástípusban nyilvántartott zsidók számát jelenleg nem ismerjük.

¹⁵ Az esztergomi születésű Garai Lászlót árdragítás miatt ítélték 1942. decemberében 6 hónapra, a Gyűjtőből a 20083/1943 sz. I. M. rendelet értelmében 1943. március 30-án átszállították Ungvárra. BFL VII.101.d. Rab-törzskönyvek. V – 1138.

¹⁶ Kertész Sándort, akit izraelita vallásúként törzskönyveztek, ítélete szerint „Hadviselés elleni büntetett stb.” miatt 1943. február 12-től számítandó hatévi fegyházra ítélték, amely ellen fellebbezett, és ezzel előzetes letartóztatását félbeszakították. Ugyanakkor árdragítás miatt is folyt ellene eljárás, amely miatt továbbra is fogvatartott maradt, de a marosvásárhelyi törvényszéki fogházból gyógykezelésre a Gyűjtőben működő kórházba szállították 1943. május 12-én. Innen szállították vissza a marosvásárhelyi ügyészségre 1943. október 3-án. BFL VII.101.c. Fegyenctörzskönyvek. I – 1070.

¹⁷ Schreiber Szalkai Lászlót csalás és okirathamisítás miatt 1943. október 15-től öt évre ítélték, és mivel korábban már legalább öt esetben hasonló bűncselekményt követett el, visszaesőként a soproni szigorított dologházba szállították. Onnan a rendelet következtében került a Gyűjtőbe 1944. június

A beszállított emberek, a rendeletben megfogalmazott szempontokból következően, bűncselekményeik alapján teljesen vegyes „társaságot” alkottak. A hartai büntetőintézet foglyai például fizetési eszközökkel folytatólagosan elkövetett visszaélés büntette (4 fő), árdrágítás (3), illetve lopás, csalás, közokirat-hamisítás miatt voltak elítélve, várható szabadulásuk 1944. december 1-je és 1947. május 11. közé esett. A balassagyarmati királyi ügyészség elnökének kísérlőleveléből kitűnik, hogy a rendelet szerint 37 személy elküldését tartotta indokoltnak, ugyanakkor három embert azért szállított a Gyűjtőbe, mert „az itt működött német biztonsági kötelek által zsidónak minősített elítélt egyén”-ek voltak, és akik ügyében telefonon azt az utasítást kapta az IM-től, hogy őket is csapja a transzporthoz.¹⁸ A kisebb intézetek gyakran csak arról értesítették a Gyűjtőt, hogy nem őriznek a rendelet hatálya alá tartozó személyt (például Berettyóújfalu, Kispest, Gödöllő, Nagykáta), de volt olyan fogház, amely a fogházörök bevonulása miatt ekkor már nem működött, megszűnt (Esztergom március 16-tól, Újpest június 26-a előtt). Előfordult, hogy fiatalkorút küldött fel az intézet (Debrecenből és Kolozsvárról), őket a Gyűjtő az illetékes aszódi vagy pesterzsébeti nevelőintézet részére adta át.¹⁹ A komáromi jegyzékből derül ki, hogy az ungvári büntetőintézet részleges kiürítése folytán a Komáromi Királyi Törvényszéki Fogházból szállítottak át 12 súlyosan elítélt (életfogytiglanitól három év börtönig) személyt. A jegyzék június 20-án kelt, de nem tudni, mióta voltak a komáromi fogház őrizetében.²⁰ A Márianosztráról beszállított nők között 36 hűtlenség miatt elítélt nő volt, a többieket egy rablás kivételével valamiféle gazdasági visszaélés miatt ítélték el. A szegedi, váci névjegyzékben sok még a hűtlenség miatt elítélt. A székesfehérvári ügyészség honvédbírószági elítéltek esetében, amelyben 10 férfi és 10 nő szerepel, a katonai bíróságtól eredménytelenül kérte az átkísértek adatait. Esetükben a Gyűjtőfogház is megkísérelte a Honvédvezérkar Különbírószágának megkeresését a „törvényellenes fogvatartás megelőzése, illetve valamennyi letartóztatott szabadulás időpontjának pontos nyilvántartása végett”, de az ügyirat nem tartalmaz erre vonatkozó választ. Az ügyiratból nem derül ki a válasz, de Salamon Dávid, akinél kötél általi halál volt a büntetés neve, a fogolytörzskönyv szerint kormányzói kegyelemben részesült, így életfogytig tartó büntetésre változott

20-án, majd újabb rendelkezés következtében visszaszállították a soproni szigorított dologházba. BFL VII.101.c - fegyenc. II – 3985. Schercz Hugót árdrágítás büntetésében 1943. március 31-én ítélték másfél évre. A Gyűjtőből december 4-én a szegedi kerületi börtönbe szállították, ahonnan az 59 fős kontingenssel került vissza június 18-án. BFL VII.101.d. Rabtörzskönyvek. V – 2267.

¹⁸ 1944. június 18.

¹⁹ A június 28-án átvett Feiler Hermant július 12-én szállították át Aszódra, a Kolozsvárról beszállított Róth Piroskát október 6-án vette át a pesterzsébeti intézet.

²⁰ Tury György peréből kiderül, hogy az ungváriak katonai törvényszék által elítéltek voltak.

fogva tartásának jogcíme. Kiderül az is, hogy ítélethirdetése 1944. február 8-án volt, végül 1944. október 23-án a komáromi honvéd-büntetőintézetbe szállították át.

Érdekes kérdés, hogy a katonai bíróságok által elítélt személyek hogyan kerülhettek a polgári büntetés-végrehajtás rendszerébe. Szakirodalmi állítás szerint az 1941 októberében létrehozott Magyar Honvéd Vezérkari Főnökség Bíróságát hozták létre a politikai ügyek tárgyalására, és „több büntetőintézetet jelöltek ki katonai – és főleg háború ellen tiltakozó – személyek fogvatartására”.²¹ Talán nem tévedek nagyot, ha azt feltételezem, hogy 1941-ben és az azt követő években sok katonai elítéltet ugyanúgy bevezettek a „polgári” fogolytörzskönyvekbe, és csak külön jelölték honvédbírószági elítélésük tényét.²² A Gyűjtő nyilvántartásaiban sokszor fordul elő, hogy vörös írónnal jelezték ezt. A probléma a zsidó elítéltek kapcsán a munkaszolgálat során elkövetett bűntettek (például szökés) vagy a hűtlenség (kommunista bűncselekmények, fegyveres harc a rendszer, illetve a fegyveres alakulatok ellen) miatt különösen fontos, mivel jelentős részük hűtlenség miatt töltötte büntetését.

Felmerül, hogy a Gyűjtőfogház mit tett azokkal az előzetesekkel, akiket úgy küldtek át, hogy a szabadulási idő rovatában csak annyit jegyeztek, hogy „a főtárgyalásig fenntartva” (például Kecskemét, Nyíregyháza, Újvidék). A feltételes szabadlábra bocsátás kapcsán a Gyűjtőfogház adminisztrációja igyekezett tisztázni a helyzetet. Az I. M. rendelet ugyanis nem rendelkezett arról, hogy mi legyen a teendő ezekben az esetekben. A soproni intézet azonban a Gyűjtő részére nem tudott megoldást javasolni, válaszlevelében azt írta, hogy a (minden bizonnyal Sopronban menetrendszerűen megjelenő) felügyelőhatóság nem tárgyalhatta le ügyüket, mert az elítélteket már a Gyűjtőbe szállították, és az 1928. évi X. tc. 44. §-a alapján a testület csak szóbeli meghallgatás alapján dönthetett.²³

A nagy gyorsasággal a Gyűjtőbe szállított sok fogoly elhelyezésének körülményeiről viszonylag keveset árul el az ügyirat. Az bizonyos, hogy az intézmény 1896 utáni bővülésének ellenére is csak zsúfolva tudta a több mint 600 sárga csillag viselésére kötelezett személyt elhelyezni.²⁴ A (Tury György büntetőperében megtalálható) I. M. rendeletek

²¹ LÖRINCZ–MEZEY 2019: 123. Budapestén a közismert Margit körúti katonai fogházon kívül időszakosan a Conti, ma Tolnai Lajos utcai épületekben tartottak katonai bíróságok által elítélt személyeket 1944 előtt. LÖRINCZ–MEZEY 2019: 122. Részben vagy egészben biztosan katonai felügyelet alatt állt a sátoraljaújhelyi intézet is.

²² A Margit körúti fogház nyilvántartásai nem kerültek levéltárba, egyes hírek szerint azok az ostromkor megsemmisültek. KUTASSY 1962.

²³ A Soproni Kir. Országos Fegyrintézet és Szigorított Dologház Igazgatóságának válasza. 1944. szeptember 6.

²⁴ Elképzelhető, hogy helyfelszabadítás céljából a nem zsidó származásúak közül esetleg lehetett áthelyezés az ország más intézményeibe.

ráadásul idővel a zsidók intézményen belüli elkülönítését is elrendelték.²⁵ Ami bizonyos, hogy a Gyűjtő igazgatója saját napiparancsában 1944. június 20-án a dohányzás, a kereseti pénzek felhasználása és egyéb, máskor általában egyénekre szabott korlátozásokat határozott meg a zsidó elítéltek számára. A zsidó származású letartóztatottak sem kerülhették el a megkülönböztető sárga csillag viselését, amelyet egy 1944. április 4-én kelt rendelet szerint „minden egyes esetben (tárgyalásra előállítás, átszállítás, külső munkán stb.)” viselniük kellett,²⁶ és ezt követően a büntetés-végrehajtási iratokban is rendszerint „sárga csillag viselésére kötelezettként” hivatkoztak rájuk. Hamarosan a rabkönyvtárak zsidó szerzőinek, illetve a nem zsidó házastársaknak az összeírását is el kellett végeznie az intézeteknek,²⁷ ugyanakkor a keresztény vallású zsidók számára biztosítani kellett, hogy az istentiszteleteken megjelenhessenek.²⁸

Rendelkezésre áll ugyanakkor egy egykori kommunista, a Schönherz Zoltán elleni per egyik vádlottjának a visszaemlékezése erről az időszakról. Erdős László 1984-ben megjelent könyvében így ír:

„nem börtön volt, hanem gettó, gettó a börtön közepén. Nekünk az is tilos volt, ami a többi rabnak szabad. Nem spájzoltunk, nem dohányozhattunk, nem kaphattunk csomagot. Kosztunk olyan, hogy ahhoz képest még a szegedi is dúsnak számított. Például egy tányér Hitler-leves és egy kis merőkanál megsavanyodott morzsás metélt.”²⁹

Ezt a sommás kijelentését ugyanakkor a későbbiekben maga is cáfolja, amikor részletelesen számol be arról, hogy milyen módon sikerült a szabályokat átlépve mind a dohány-, mind az élelemkorlátozásokat kijátszaniuk. Arról is beszámol, hogy a Gyűjtőben a köztörvényesek, illetve az előzetesek, valamint a kommunisták sajátos együttműködést alakítottak ki; ezeknek a csoportoknak a hangadói vagy hallgatóságosan elismert

²⁵ A 32000/1944 I. M. számú rendelet, amely május 3-án kelt. BFL XXV.1.a 1945/3181. 136.

²⁶ A 25404/1944. I. M. szám, ezt egy július 1-jei rendelkezés a zárkán kívüli térben tette általánossá: 39051/1944. Im. szám

²⁷ A 37916. és a 48854/1944. számú irat.

²⁸ Ez igazgatói rendelkezés volt, amely a hitoktatáson való részvételt is engedélyezte. A börtönben elkészült összeírás szerint 1944. szeptember 23-án 29 személy volt érintett.

²⁹ ERDŐS 1984: 511. Erdős László Vida Ferencsel együtt érkezett a Gyűjtőbe 1944. július 12-én. Mindketten katonai elítéltnak számítottak hűtlenségi ügyben, és életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték őket. Saját átszállítását úgy ítélte meg, hogy az egyrészt életfogytig tartó büntetésének, másrészt a szovjet csapatok közeledtének következménye volt. Az egyébként érdekes, hogy Erdős és Vidát miért nem szállították fel a már június 18-án útnak indított csoporttal, holott abban több, hűtlenségért életfogytiglani elítélt is volt. Bár Vida Ferenc, aki később rettegett vérbíróként vált hírhedtté, is adott ki visszaemlékezést, az csupán a Schönherz-per kapcsán átélt élményeivel és a szegedi Csillagban töltött időszakkal foglalkozik. MÁTÉ–VIDA 1979.

vezetői nemcsak az élelmezés kiegészítésében, hanem a munkavégzés szabotálásában is együttműködtek. „A gettót a poklunknak szánták, de nem sikerült azzá tenniük. Én például jobban elviseltem, mint Szegedet.”³⁰ Később azt írja, hogy a Lakatos-kormány engedélyezte a „gettó-osztály foglyainak is a spájazolást”, de a nyilas puccs után „átvittek bennünket a Margit körúti fegyház udvarára, ott kellett állnunk délig, azután bevagoníroztak, és elszállítottak Komáromba”.³¹ Erdős visszaemlékezéséből még érdemes megemlíteni, hogy a komáromi őrizet körülményeit kifejezetten kedvezőnek írja le, bár tisztában volt vele, hogy onnan Németországba szállítják majd, ahonnan néhány hét után Dachaubá került.

A Gyűjtőben őrzött zsidó fogvatartottak esetében fontos vizsgálni, hogy mi lett a sorsuk. Jelen közlemény alkalmával a három fogoly nyilvántartási típusból egy véletlenszerűen kiválasztott – de a vidéki beszállítások idején felvett törzskönyvi bejegyzések idejére eső – mintán megvizsgálva fontos megállapításokat lehet tenni. *A fegyenc-törzskönyv* vizsgált mintájából két markáns csoport rajzolódik ki.³² A legnépesebb az a 34 nőt és 19 férfit számláló csoport, amely az október 23-i vkf. rendelet hatására a komáromi gyűjtőtáborba került.³³ Ők kivétel nélkül hűtlenség miatt voltak elítélve, és büntetésük az október 23-i határnapig nem telt le. A fegyencek egy 17 fős csoportját december 18-án a Pestvidéki Fogházba szállították át, de közülük útközben egyikük megszökött. Három fegyenc zsidó minősítésű nő szabadult még rajtuk kívül, egyikük október 9-én a honvédelmi miniszter rendeletére, a másik két nő pedig október 23-a előtt vagy október 24-én. A vizsgált mintában egy zsidó elhunyt, négy zsidó minősítésű, de elbocsátási bejegyzés nélküli és 18 keresztény szerepel még.

A rab-törzskönyvi mintából kitűnik, hogy egyrészt a büntetési minősítéshez képest sok esetben enyhébb és súlyosabb büntetésűeket is a rab-törzskönyvbe vezették, elvileg tehát a súlyosabb büntetési feltételeket jelentő büntetés-végrehajtásba lettek sorolva.³⁴ A százas mintába hét keresztény esett. A többiek zsidók voltak, de nyolc esetben nem ismert a szabadulás/elbocsátás időpontja, hárman pedig a Gyűjtőben hunytak el. A törzskönyv szerint 47 fő végleg szabadult, de közülük 44 főt a Budapesti Rendőr-főkapitányság

³⁰ A legegyszerűbben a kommunista elítéltek közötti politikai munkáról értekeznek. ERDŐS 1984: 512–517.

³¹ ERDŐS 1984: 517. Naplójának ezt a részletét megerősíti törzskönyvi lapjának elrontott bejegyzése, amely szerint 1944. október 23-án „átadott a Margit körúti honv. bttő intézet közegének elszállítás végett a m. kir. vkf. bírósága a II. 424/kt 44 sz. megkeresése folytán elszállítottnak a komáromi honv. bttő. intézetbe”. A Komáromba szállított zsidók törzskönyvi bejegyzéséből általában elmaradt a Margit körúti köztes állomás feltüntetése.

³² BFL VII.101.c. Fegyenc-törzskönyvek. 1944. év 4001–4100. törzskönyvi szám. Az alábbi három mintában azokat vizsgálom, akik ebbe a számkontingensbe tartoznak, függetlenül attól, hogy a 47000/1944. számú rendelet hatására kerültek-e a Gyűjtőbe.

³³ A komáromi gyűjtőtáborról lásd SZITA 2004: 180–197.

³⁴ BFL VII.101.d. Rab-törzskönyvek. 3201–3300. törzskönyvi szám.

toloncúgyosztályára kísérték. Azokat, akiket hűtlenség jogcímén tartottak fogva, de büntetésüket letöltötték október 23-a előtt, szabadították, és leginkább a főkapitányság toloncúgyosztályára szállították át. Végül két hűtlenség miatt és október 23-án még a Gyűjtőben fogva tartott zsidót Komáromba szállítottak át.

Száz *fogolytörzskönyvi* bejegyzést átnézve a legenyhébb besorolású fogvatartottak esetében az rajzolódik ki, hogy a foglyok esetében 15 fő szabadult végleg, vagy azért, mert büntetése lejárt, vagy titokzatos, az igazságügy-minisztériumból érkező telefonhívás útján érkező utasításra.³⁵ Közülük néhányan budapesti vagy Pest környéki lakhellyel rendelkeztek,³⁶ nem úgy, mint az a 45 fő, akit szintén szabadon bocsátottak ugyan, de a főkapitányság tolonchatóságára kísérték át. A front közeledtével néhányuk szabadulási rovatába azt jegyezték fel, hogy azért kísérték a toloncúgyosztályra, mivel „hatósága nincs abban a helyzetben, hogy ügyében intézkedjék”.³⁷ A mintavizsgálat során a foglyok közül 23 főt a Pestvidéki Fogházba kísérték, jellemzően a december közepi időszakban, minden bizonnyal azért, mert a kőbányai intézethez ekkor már vészesen közel került a front. Legalább három főt ugyanakkor átvezettek a fegyenc- vagy rabtörzskönyvbe, ugyanennyien pedig elhunytak.

Tury György peréhez szerelték a Gyűjtő igazgatójának 1944. október 31-én kelt kimutatását, amely a Gyűjtőben fogva tartott zsidó letartóztatottakat sorolta fel.³⁸ Ezek szerint az október 23-i nagy komáromi transzport után a Gyűjtőben még három honvédfegyenc, 22 honvédrab (köztük Ábrahám Valéria) és egy honvédfogoly zsidó volt. Néhányuk beszállítása még június folyamán megtörtént, de volt, akit augusztusban Kassáról hoztak át. A fegyencek hűtlenség miatt voltak elítélve, a rabok zöme pedig (amennyire ez a rövidített bűncselekmény megnevezésből kideríthető) munkaszolgálatlal összefüggésben elkövetett cselekmény miatt: függelemsértés, szökés, behívó parancs iránti engedetlenség stb. Közülük egyetlen fő, Rapaport Gyula 1944. november 14-én töltötte le büntetését, amely után a rendőrségi toloncolásra kísérték át. A többieket, akiknek büntetését nem vették kitöltöttnek, a december 18-i átszállítással vitték el a Pestvidéki Fogházba.

Feltétlenül meg kell említeni, hogy a Gyűjtőből elszállított komáromi transzportban voltak hűtlenség miatt elítélt „őskeresztény” fogvatartottak is:³⁹ két nő, aki

³⁵ BFL VII.101.e. Fogolytörzskönyv az 5698–6000. törzskönyvi számú foglyokról.

³⁶ Egy szerelmi gyilkosság miatt elítélt és Vácra június 20-án beszállított fogvatartottat október 30-án engedtek szabadon: BFL - VII.101.c - fegyenc. II – 3910.

³⁷ A BFL VII.101.e 5815/1944. számú törzskönyvi számon nyilvántartott Kirschner Ernő például pécsi illetőségű volt.

³⁸ BFL XXV.1.a 3181/1945. 214–222.

³⁹ Halkrant Ferencné Bassits Ilona vallomása szerint öccse Vácra került a Gyűjtőbe, onnan Komáromba, majd Németországba deportálták, csakúgy, mint sógorát, aki viszont őskeresztény volt.

Jehova tanúja volt, egy cigány⁴⁰ református, egy magyar református, két görögkatolikus ruszin és egy evangélikus. Ez azt mutatja, hogy a még az oroszok által meg nem szállt területeken található börtönökben őrzött, hűtlenség miatt fogva tartottakat is fenyegette, hogy a komáromi táborba kerülnek. Ennek vizsgálata azonban még előttünk áll.

Jelen közlemény terjedelmi korlátait meghaladja, hogy minden egyes fogvatartott esetében számba vegyük, hogy meddig maradt a Gyűjtőben, és szabadult-e, vagy más büntetőintézetbe került. A 41700/1944. számú rendelet, azaz a zsidó fogvatartottak Országos Gyűjtőfogházba való koncentrálása kapcsán Vladár Gáborral egyet lehet érteni abban, hogy a vidéki zsidó fogvatartottak csendőrkékre adása szinte biztosan pusztulásukat okozta volna.⁴¹ Azt, hogy a belügyminisztérium irányából érkező fenyegetés nem volt légből kapott, mutatja, hogy a már 1944. május 20-án kiadott 36655/1944. I. M. rendelet szerint a kassai és a kolozsvári büntetés-végrehajtási intézményből szabadult, sárgacsillag-viselésre kötelezett személyek közül mindenkit, tehát a fiatalkorúakat is a „közigazgatási elbánás végett a rendőri hatóságoknak” kellett átadni.⁴² (A július 19-én és augusztus 2-án kiadott rendeletek tehát azt is jelentették, hogy a még ezekben az intézetekben őrzött és a Gyűjtőbe szállított fogvatartottak elkerülhették a helyi hatóságok általi „közigazgatási elbánás alá” kerülést.) Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy a Gyűjtőfogházban való fogva tartás sem jelenthetett biztos menedéket számukra. Az október 23-án kiadott vkf. bírósági rendelvénnyel a komáromi gyűjtőtáborba vezényelt zsidó fogvatartottak közül bizonyosan sokan estek áldozatul a népiirtásnak. A zsidó fogvatartottak elleni hátrányos I. M. rendeletek egészen szeptember 30-ig maradtak érvényben, amikor azokat a sárgacsillag-viselési kötelezettség és a többi fogvatartottól való elkülönítés kivételével visszavonták, bár ennek tényleges hatása már csekély lehetett.⁴³ Tury perében többször is előkerül, hogy a Pestvidéki Fogházban székelő német politikai

BFL XXV.1.a 3181/1945. 56–57. Ezt erősíti a fegyencnyilvántartás: BFL VII.101.c - fegyenc. II – 3948. Bassist Márton. Sógora nevét nem említi, de Faludi István evangélikus kereskedelmi alkalmazott, akit Vácról szállítottak be, szintén Komáromba került. Lásd BFL VII.101.c fegyenc. II – 3951.

⁴⁰ Az adatbázis segítségével azt a 120-as mintát sikerült átvizsgálni, amely azokat tartalmazza, akik 1944-ben a fegyenc- és rabnyilvántartás szerint hűtlenség bűncselekményi minősítéssel voltak a Gyűjtőben. BFL VII.101.c. Fegyenc-törzskönyvek. II – 3770. Diószegi József.

⁴¹ Vladár úgy fogalmazott, hogy a hivatalon belüli ellenállásával „[s]ikerült megmentenem életüket”. VLADÁR 1997: 230.

⁴² BFL XXV.1.a 3181/1945. 134–135.

⁴³ Az ezzel kapcsolatos ügyiratot bizonyíték gyanánt szerelték a Tury György elleni büntetőperhez. BFL XXV.1.a 3181/1945. 235–238. Vallomásában Tury azt állította, hogy a visszavonás a nyilas kormány ideje alatt is érvényben maradt. BFL XXV.1.a 3181/1945. 73.

rendőrség őrzetében lévő magyar állampolgárságú politikai foglyok esetében Tury és Vladár is igyekezett közbenjárni.⁴⁴ Ennek következtében például Bajcsy-Zsilinszky Endre átkerült a Gyűjtőfogház kórházába. Ugyanakkor szinte semmit sem tudunk arról, hogy mi lett a sorsuk a Pestvidéki Fogházba és a rendőrségi toloncőrzetbe átszállított embereknek. Tury vallomásában megemlíti, hogy mindkét budapesti fogházfelügyelő részére karácsony táján azt az utasítást adta, hogy „senkinek át nem adhatók, s csupán az orosz csapatok bevonulása esetén helyezhetők szabadlábra, ami lényegileg meg is történt”.⁴⁵ Tury kijelentését, tudomásom szerint, nem erősíti más forrás, minden bizonnyal ezeknek az embereknek a sorsa csak több, az életben maradottakat tartalmazó és a fogolnyilvántartásokban szereplő személyeket tartalmazó forrásokat egyenként összevető vizsgálattal deríthető ki.

Felhasznált irodalom

- BÓNIS György (1966): *A jogszolgáltatás területi szervei. (Kapitalista és szocialista korszak)*. Budapest: Művelődési Minisztérium – Levéltári Osztály Levéltárak Országos Központja.
- ERDŐS László (1984): *Böllérbicskák éjszakája*. Budapest: Magvető.
- KUTASSY János (1962): Horváth Árpád mártírhalála. *Alföld*, 13(4), 151–154.
- LŐRINCZ József – MEZEY Barna (2019): *A magyar börtönügy története*. Budapest: Dialóg Campus.
- MÁTÉ György – VIDA Ferenc (1979): *Hűség és hűtlenség. A függetlenségi mozgalomharcosai a „def”-en és a hadbíróság előtt*. Budapest: Kossuth.
- SZITA Szabolcs (2004): Deportálás a Csillagerődből 1944 őszén. *Múltunk*, 49(2), 180–197.
- VLADÁR Gábor (1997): *Visszaemlékezéseim*. Budapest: Püski.
- VÓKÓ György (2014): *A magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest: Dialóg Campus.

⁴⁴ Lásd Vladár Gábor vallomását: BFL XXV.1.a 3181/1945. 58–59.

⁴⁵ BFL XXV.1.a 3181/1945. 74.